

**MUHADDİSLERE GÖRE
FİTNELERDEN KURTULUŞ ÇARELERİ:
KİTÂBU'L-FİTEN'LER ÖRNEĞİ**

*Ayhan TEKİNEŞ**

The Analysis of Fitan (dissension) Literature in Prophetic Tradition

This article deals with the issues such as social peace, tolerance and violence from the perspectives of dissensions (fitan) literature in hadith collections. This literature focuses on the topics such as preservation of the social security and peace, avoidance from violence and internal war, sensitivity in speech during the time of chaos. In addition, this literature advise people to make prayer, to worship and be patient and sincere during the event of dissension.

Key words: Dissension, Anarchy, weapon, violence, social peace

Anahtar Kelimeler: Fitne, Aranşı, silah, şiddet, sosyal barış.

Giriş

Muhaddisler, toplum düzeni ve sosyal barışa ilişkin hadisleri daha ziyade müstakil fiten kitaplarında ve hadis eserlerinin “fiten” bölümlerinde nakletmişlerdir. Fiten başlığı altında devlet başkanına ve idarecilere karşı nasıl davranılması gerektiğini, müslümanlar arasındaki iç savaş ve kargaşa dönemlerinde takınılacak tavrı, gelecekte ortaya çıkması beklenen felaketler ve kıyamet belirtileri gibi konuları ele almışlardır. İlk bakışta birbiriyle alakasız gibi görünen bu konular, sosyal barış ve toplum düzeninin korunması ortak paydasında birleşmektedirler.

Arap dilinde farklı kullanım alanları olan fitne kelimesindeki ortak anlamlar, sıkıntıya sokma, imtihan ve denemedir. Kelimenin asıl anlamı, bir şeyi yakmaktır (ihrâk). İyisiyle kötüsünün birbirinden ayrılması maksadıyla altının ateşte yakılmasını ifade etmek için bu kelime kullanılmıştır¹. Fitne terimi ise “insanın iyilik ve kötülük hallerinin ortaya çıkmasına vesile olan

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Ü. İlahiyat F. Hadis Anabilim Dalı.

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut ts., FTN mad.

şeylerdir” şeklinde tanımlanmıştır². Madenin ateşle fitneye sokulması, nasıl saf altınla cürufun ayrışmasını temin etmekteyse aynı şekilde fitneler de insanların iyi mi kötü mü olduğunu ortaya çıkaran sıkıntılardır. Bir insanın fitneye düşmesi ile günaha ve dalalete bulaşıp rüsvay olması kastedildiği gibi insanların arasında görüş ayrılıklarının, şikak ve kavganın vukuuna da fitne denilmiştir³.

Fiten ile alakalı terimlerden birisi de “melhame” ve onun çoğulu “melâhim”dir. Bu kelime Arapça, le-ha-me (birine et yedirdi, eti kemikten ayırdı ve vücudu etlendi) kökünden türemiş mimli masdar veya ism-i mekandır. Arapçada et satılan yerlere ve kasapların çalıştıkları yerlere melhame denilmiştir. Savaş meydanlarına melhame denilmesinin sebebi ise ölen insanların cesetlerinin et yığınları gibi ortalığa yayılmasından dolayıdır⁴. Binaenaleyh melâhimin terim anlamının fitne dönemlerinde ortaya çıkan büyük olaylar olduğu söylenmiştir⁵. Ancak kütüb-i sitte müelliflerinden İbn Mâce, melhame kelimesini sözlük anlamına yakın manada kullanmış, konuyla ilgili babda gelecekte vuku bulacak büyük savaşlarla ilgili rivayetleri kaydetmiştir. Bu rivayetler arasında “Büyük savaş” (el-Melhametü'l-kübrâ) şeklinde “melhame” tabirini açıkça kullanan haberler de vardır⁶.

Fitne kelimesinin muhaddisler tarafından ileride vuku bulacak toplumsal felaketler, kargaşa ve iç savaş şeklinde telakki edilmesi, onların sosyal barışa verdikleri önemi göstermektedir. Hazret-i Peygamber’in –sallallahu aleyhi ve sellem- sünnetini gelecek nesillere intikal ettirmeyi ve öğretmeyi

² Ebu'l-Bekâ, *Külliyyât*, Beyrut 1993, s. 692. Müellif, “fitne” kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de 15 ayrı manada kullanıldığını, örnekleriyle gösterir. Bk. aynı yer. Meccduddin Fîrûzâbâdi ise fitnenin Kur'an-ı Kerim'de geçen on iki farklı anlamını kaydetmiştir, bk. *Besâiru zevi'l-tenyîz*, Beyrut ts., IV, 166-169. Fitne kavramının Kur'an-ı Kerim'deki anlamları hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Hasan Keskin, *Kur'an'da Fitne Kavramı*, İstanbul 2003, s. 43-133.

³ Âsım Efendi, *Kâmûs Tercemesi*, İstanbul ts., FTN mad.

⁴ İbn Faris, *Mu'cemu mekayisi'l-luga*, LHM mad. Bazı müsteşrikler bu kelimenin İbranice kökenli olduğunu iddia etmişlerdir. Bu konuda bilgi için bk. Macdonald, “Melahim” mad., *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1977; İlyas Çelebi, *İtikadî Açından Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*, İstanbul 1996, s. 17.

⁵ Taşköprüzâde Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-sa'ade ve misbâhu's-siyâde*, Beyrut 1985, I, 364. Kütüb-i sitte müelliflerinden Ebû Dâvud'un fiten bölümü *Sünen*'in bazı nüshalarında “Kitâbu'l-fiten ve'l-melâhim” şeklinde, tek bölüm, bazı nüshalarında ise ayrı ayrı iki bölüm olarak zikredilmiştir. Ebû Dâvud, melâhim bölümünde deccâl, İbn Sayyâd ve Cessâse gibi önemli olaylara ilişkin hadisleri nakletmiştir.

⁶ İbn Mâce, Fiten, Melâhim, 35.

gaye edinmiş muhaddisler, sonradan ortaya çıkan dine aykırı yenilikleri ve görüşleri reddetmişler; Müslümanlar arasındaki tartışmaları hoş karşılamamışlardır. Müteşâbihât hakkında tartışmayı “teammuk/derine dalma” ve “tekellüf” şeklinde adlandırarak, bu tür konular üzerinden yeni ihtilaflar üretilmesine karşı çıkmışlardır. Onların gayesi saadet asrını model alarak gelecekte Müslümanların benzer toplumsal yapılar tesis etmeleri imkanını muhafaza edecek durulukta sünnet kaynağını korumaktır. Hadis ilminin temeli sayılan isnad araştırmasının muhaddislerce “fitne” diye adlandırılan bir dönemle birlikte başlamış olması da bu açıdan manidardır⁷.

Bu makalede hicrî üçüncü asırda yazılmış hadis kitaplarının “fiten” bölümleri çerçevesinde, sosyal barışın korunması ve toplumun şiddet kültüründen arındırılması için muhaddislerin hadisler çerçevesinde ortaya koyduğu çözüm önerileri tesbit edilmeye çalışılacaktır. Fiten bahislerinde işlenen kıyamet alâmetleri ve benzeri konulara temas edilmeyecektir⁸. Muhaddislerin konuya bakış açısını belirlemek ve hadis kitaplarındaki fiten bölümlerinin tarihi gelişimini ortaya koymak maksadıyla öncelikle fiten bölümlerinin genel bir muhteva değerlendirmesi yapılacaktır. Muhaddislerin hadisleri seçerken ve konularına göre ayırırken dikkat ettikleri hususlar belirlenmeye çalışılacak; bab başlıklarında dile getirdikleri görüşler tetkik edilecektir. Böylece muhaddislerin telif ve tasnif yöntemlerini etkileyen hususlar belirlenmeye çalışılacak; ayrıca muhaddislerin sosyal olaylara bakış açıları ortaya konulacaktır. Fiten hadislerinin kaynaklarına tafsilatlı bir şekilde temas edilmeyecek, nakledilen hadislerin sıhhatine ilişkin tartışmalara, ayrı bir çalışma mevzuu olması hasebiyle, girilmeyecektir⁹.

⁷ Fitne'nin ortaya çıkışı ile birlikte isnadın araştırılmaya başlanması hakkında bilgi için bk. Koçyiğit, Talât, *Hadis Tarihi*, Ankara 1981, s. 176-181.

⁸ Fitnelerin ne olduğu nasıl ortaya çıkacağı üzerine birçok kitap yazılmıştır. Bazı muasır yazarların fitnelere çıkış yollarına ilişkin müstakil eserleri de bulunmaktadır. Muhammed Abdurrahman İvaz'ın *Nasbatü'n-Nübüvve fi'n-necâti mine'l-fiten*, (Kahire, ts.) ve Mustafa el-Adevî'nin *Mehâric mine'l-fiten* (Suudiyye 1412) adlı eserleri bu tür çalışmalara örnek olarak zikredilebilir.

⁹ Bu konudaki çalışmalara örnek olarak bk. Mehmet Said Hatiboğlu, *Hazreti Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasi-İçtimai Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, neşredilmemiş doçentlik tezi, AÜ. İlahiyat Fakültesi, Ankara 1967; İsmail Hakkı Ünal, Hz. Peygamber'in Dilinde Konuşturulan Tarih: 'Yere Batırılacak Ordu' Rivayeti, *İslâmiyât*, c. 1, sayı 2, s. 39-51; Yahudi-Hristiyan kutsal kitaplarında dünyanın sonu ile ilgili haberler ile fiten bahislerinde tetkik edilen hadislerin karşılaştırıldığı bir çalışma için bk.

1. Kitabu'l-Fitenlerin Muhteva Tahlili

Bugün elimizde bulunan fitene dair ilk müstakil eser Nu'aym b. Hammâd'ın¹⁰ (ö. 229/844) *Kitâbu'l-Fiten*'idir¹¹. Muhtevası, konuları sıralama ve takdim tarzı incelendiğinde Raşid halifeler, Emeviler ve Abbasilerle ilgili olduğunu düşündüğü rivayetleri kronolojik olarak gruplandırıldığı ve sıraladığı görülmektedir. Nu'aym b. Hammâd'ın eseri on bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm konuya giriş mahiyetindedir. İkinci bölümde sahabiler arasında vuku bulan savaşlarla ilgili hadisleri rivayet etmiştir. Bu bölümün sonunda, bu fitnelerden korunmanın, fazla konuşmama, iç savaşlara katılmama, bir köşeye çekilip uzletli tercih ederek ne olup bittiğine bakmamak suretiyle mümkün olacağını belirtir. Üçüncü bölümde Abdullah b. Zübeyr, Emeviler ve Abbasilerin ortaya çıkışına ilişkin rivayetlere yer vermiş, bahsin sonunda bu fitnelerden kurtuluşun çarelerini zikretmiştir. Dördüncü bölümde kendi dönemine kadar olan fitneleri zikretmiş; beşinci bölümde Mehdi'nin çıkışı ve ilgili bahislere yer vermiş; altıncı bölümde İstanbul'un fethine ilişkin rivayetleri; yedinci bölümde deccalin çıkmasından önceki alâmetleri zikretmiş; sekizinci bölümde İsa'nın (a.s) deccali öldürmesi ve deccalden kurtuluş çaresi ve ye'cüc-me'cücü anlatmış; dokuzuncu ve onuncu bölümlerde ise kıyametten hemen önce ortaya çıkacak alâmetleri anlatan rivayetlere yer vermiştir. Müellif bazı bölümlerin sonunda o bölümde anlatılan "Fitnelerden korunma"ya

Mehmet Paçacı, "Hadis'te Apokaliptisizm veya Fiten Edebiyatı", *İslâmiyât*, cilt 1, sayı 1, Ankara 1998, s. 35-53.

¹⁰ Nu'aym b. Hammâd, Sünnet'e bağlılığı ile takdir edilmiş ancak münker rivayetleri bulunduğu için eleştirilmiştir. Sahih hadisleri toplayan muhaddisler rivayetlerine itibar etmemişlerdir. Buhârî, hadislerini diğer rivayetlere makrun olarak bir iki yerde rivayet etmiş; Müslim yalnızca *Sahîbî*'ni Mukaddimesin'de bir yerde ondan rivayette bulunmuştur. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut 1993, X, 595-612; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Haydarabad 1325'ten ofset Beyrut ts., X, 458-463.

¹¹ Bk. Nu'aym b. Hammâd, *Kitâbu'l-Fiten*, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1414. Nu'aym b. Hammâd'ın bu eseri fitnelere ilgili sahih, hasen rivayetlerin yanı sıra zayıf ve uydurma rivayetleri de ihtiva etmektedir. Nu'aym b. Hammâd, Melâhim konusunda münker rivayetler nakletmekle itham edilmiştir. (bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 462). Dolayısıyla bu eserin dikkatli kullanılması gerekmektedir. Fiten konusundaki önemli eserlerden birisi de Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr'in (ö. 774/1372), *Târîhî*'nin bir bölümü olup müstakil olarak neşredilen *en-Nihâye fi'l-fiteni ve'l-melâhim*, (nşr. Ahmed Abdüşşâfi, Beyrut 1988) adlı eseridir. Müellif, konunun çerçevesini oldukça geniş tutmuş, fiten hadislerinin yanı sıra diğer istikbal haberlerini, kıyamet, âhiret, cennet ve cehenneme ilişkin hadisleri de bu eserde tetkik etmiştir.

ilişkin nasihatlar içeren hadislere yer vermiş; böylece insanları ümitsizliğe düşmekten korumayı ve fitnelerden kurtuluşun çarelerini de hemen fitneyi zikrettikten sonra göstermeyi hedeflemiştir. Onun eserinin belki de en önemli yönlerinden birisi fitneleri gruplandığı gibi fitnelerden çözüm yollarını da gruplandırmış olmasıdır. Zira bu çözüm yolları arasında da farklı hatta zahiren ihtilafı gibi görülen tavsiyeler vardır. Mesela fitne zamanında uzleti tavsiye eden hadislerin sahabe-i kiram arasındaki fitnelerle ilgili olduğunu, aksini tavsiye eden hadislerin de daha sonraki durumlarla ilgili olduğunu söyleyerek, konuyla ilgili ihtilafı gibi görünen hadisleri uygun bir şekilde yorumlamıştır. Nu'aym b. Hammâd'ın hadisleri tarihsel bir dizge içinde nakletmesi, bazı rivayetlerin tarihsel durumlarını belirleyerek farklı hatta ihtilafı gibi görünen rivayetler arasındaki uyumsuzlukların çözülmesinde yararlı sonuçlar vermiş, öte yandan bu tarihsel yöntem, bazı rivayetleri benzer tarihi olaylarla örtüştürmeye çalışarak rivayetin otantikliğinin zarar görmesine de sebep olmuştur.

Nu'aym b. Hammâd, bu eserinde saadet asrından sonra ortaya çıkmış olumlu ya da olumsuz İslam toplumunu ilgilendiren siyasi, içtimai olayları ve belirli bazı kişilere ilişkin rivayetleri bir araya getirmiştir. Onun eserinde takip ettiği yöntem incelendiğinde fiten ile maksadının Allah Rasûlü'nün gelecekle ilgili verdiği olumsuz haberler olduğu anlaşılmaktadır. Nu'aym b. Hammâd'ın bu eseri daha sonra tasnif edilen hadis kitaplarını büyük ölçüde etkilemiş, fiten bahisleri yaklaşık Nu'aym b. Hammâd'ın *Kitâbu'l-Fiten*'inin muhtevasına uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Nu'aym b. Hammâd'ın hadisçiliği beğenilmese de şahsiyetinin ve sünnete bağlılığının muhaddisleri etkilediği açıktır. Nitekim Yahyâ b. Ma'in onun hakkında "Hadisçiliğine itibar edilmez ama sünnet ehliindedir" demiştir. Zira Nu'aym, mihne döneminde baskılara direndiği için hapse atılmış ve hapiste vefat etmiştir¹². Hadis kitaplarına fıkıh bablarının dışındaki konuların girmesi, genelde o konuyla ilgili müstakil eserlerin yazılmasından sonra olmuştur. Mesela müstakil et-Tıbbu'n-Nebevî eserlerinin telif edilmesini müteakip tıp bölümleri hadis kitaplarında yer almaya başlamıştır¹³. Bu durum muhaddislerin kendi dönemlerindeki aktüaliteyi yakından takip ettiklerini göstermektedir. Devrin ilgi ve ihtiyaçlarına göre hadis kitaplarına konu başlığı açılıyor ya da önemini yitirmiş bir konu yerini başka bahislere bırakıyordu.

¹² İbn Hacer, a.g.e, X, 461-462.

¹³ Tıbb-ı nebevî hakkında bugün elimizde olan en eski eser Abdülmelik b. Habîb el-Endelüsî'nin (ö. 238/852) *et-Tıbbu'n-Nebevî* (Beyrut 1993) adlı eseridir.

Hadisleri bablara göre düzenleyen ilk eserlerden İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *el-Muwattâ* adlı eserinde fiten bölümü bulunmamaktadır. Fitenle ilgili bazı hadisleri kitabının muhtelif bölümlerinde tahrîç etmiştir. Fiten başlığı altında hadisler, tespit edebildiğimize göre, ilk defa Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 210/825) *el-Musannef* adlı eserinde bir araya getirilmiştir. Abdürrezzâk, Bâbu'l-fiten başlığı altında 33 hadis nakletmiştir. Onun kitabında aynı konudaki babları bir araya toplayan "kitap"lar bulunmadığı için benzer konulardaki bablar peş peşe zikredilmiştir. Burada Müslümanlar arasındaki iç savaşları yasaklayan, ileride fitnelerin çıkacağını haber veren hadisler tahrîç edilmiştir. Daha sonra "fitne zamanında insanların en hayırlısı babı" başlığı altında 3 hadis nakledilmiştir. Daha sonraki bablarda kütüb-i sitte müelliflerinin fiten bahsinde aldığı konulara yer verilmiştir. "Geçmiş ümmetlerin yolunu izleme babı"nda 6 hadis, Mehdi babında 11 hadis, "kıyamet âlâmetleri babı"nda 32 hadis, "Rumları kınama babı"nda 5 hadis, deccal babında 23 hadis, Hz. İsa'nın (a.s) nüzûlü babında 7 hadis, Kıyamet babında 5 hadis ve Havz babında 4 hadis olmak üzere toplam 129 hadis birbirini takip eden bablarda tahrîç edilmiştir¹⁴.

Hadis âlimlerinden İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef* adlı eserinde fiten bablarını Kitâbu'l-Fiten başlığı altında ilk defa müstakil bir bölüm içinde ele aldığı görülmektedir. Musannıf bu bölüme "Fitne zamanında hurucu kerih görenler ve Fitneden kaçınma" başlığı altında topladığı hadislerle başlamıştır. Bu babda 346 hadis rivayet etmiştir. "Deccal fitnesi" hakkındaki ikinci babda 199 hadis, "Osman hakkında zikredilenler" hakkındaki üçüncü babda ise 103 hadis olmak üzere Kitâbu'l-fiten'de toplam 648 hadis yer almaktadır¹⁵. İbn Ebî Şeybe, Hz. Osman (r.a) ile ilgili haberleri geniş bir şekilde nakletmiştir. Bu bölümdeki hadislerin bazıları kütüb-i sitte musannıfları tarafından fiten bölümlerine de alınmıştır. İbn Ebî Şeybe'nin muasrı Câhız'ın (ö. 255/869) Hz. Ebû Bekr'i Hz. Ali'ye tercih edenlerin delillerini naklettiği *Kitâbu'l-Osmaniyyîn* adlı bir eser yazması, o dönem bilginleri arasında bu konunun canlı bir şekilde tartışıldığını göstermesi açısından manidardır¹⁶.

¹⁴ Abdürrezzâk b. el-Hemmâm, *el-Musannef*, nşr. Habiburrahman el-A'zâmî, Karaçi 1983, XI, 349-407.

¹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, Beyrut 1989, VIII, 590-702.

¹⁶ Ebû Osman el-Câhız, *Kitâbu'l-Osmaniyyîn*, nşr. Abdüsselam Muhammed Hârun, Kahire 1955.

Hicrî üçüncü yüzyılda telif edilen Kütüb-i sitte adlı meşhur altı hadis kitabının beşinde fitnelere ilgili hadisler "Kitabu'l-fitne" bölümlerinde bir araya getirilmiştir. Yalnızca Kütüb-i sitte müelliflerinden en son vefat eden Nesaî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'inde fitne bölümü yer almaz. Hadis kitaplarındaki fitne bölümleri incelendiği zaman bu kısımlarda nakledilen hadislerde sahabîlerin ve tabiîn imamlarının saâdet asına duydukları özlemi dile getiren sözlerine yer verildiği de görülmektedir. Bunun yanı sıra gelecekte ortaya çıkması muhtemel kargaşalara dikkat çeken hadisler yine bu bölümlerde tasnif edilmiştir. Hadisçiler, fitne bahislerinde tahriç ettikleri hadislerle İslam toplumunun ileride karşılaşması muhtemel tehlikelere işaret etmeyi hedeflemişlerdir. Naklettikleri haberlerde ilk okunduğunda bazı kişileri ümitsizliğe sevk eden bilgiler bulunsa da bu haberleri, insanların ümitlerini kırmak, pasifliğe sevk etmek düşüncesiyle değil; aksine şiddeti önlemek, kardeş kavgalarını engellemek, toplumu ıslah ve sosyal barışı temin amacıyla nakletmişlerdir.

Kütüb-i sitte musannıflarından İmam Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-sahîb*'deki Kitabu'l-fitne bölümünde 29 babda 88 hadis tahriç etmiştir. İlk iki babda fitne kelimesi ile kastedilenin ne olduğunu anlatan rivayetlere yer verilmiştir. Bu bablarda Peygamber'in -sallallahu aleyhi ve sellem- vefatından sonra bid'atların, adam kayırmaların ve dinen uygun olmayan işlerin ortaya çıkacağı haber verilmiş; bunlara karşı ashabının kıyamet günü havzın başında Peygamber'le buluşuncaya kadar sabretmelerini tavsiye eden rivayetlere yer verilmiştir. Bu rivayetler, konuya giriş mahiyetindedir. İkinci babın başlığında Peygamber'in -sallallahu aleyhi ve sellem- bu fitnelerden kurtuluş için ashabını sabretmek ve hakkını almayı âhirete bırakmayı tavsiye eden hadisine yer verilmiştir.

Buhârî, üçüncü babda Allah Rasûlü'nün "İslam ümmetinin helakının Kureyş kabilesinden (sefih) genç idarecilerin eliyle gerçekleşeceğini" bildiren hadisini bab başlığı olarak seçmiştir. Dördüncü babda ise Arapları yaklaştan fitnelere sakındıran hadis ile Medine sokaklarının fitnelere nasıl etkileceğini bildiren hadisi rivayet etmiştir. Bu iki babda sahabe-i kirâmın karşılaşacağı yakın dönem fitneleri anlatılmıştır. Beşinci babda ise kıyamet öncesi ortaya çıkacak karışıklıklar ve öldürme olaylarının çoğalmasını haber veren haberlere yer verilmiştir. Altıncı babın başlığı ise bir sonraki zamanın bir önceki zamandan daha kötü olacağıdır. Böylece İmam Buhârî, fitne olaylarını tarihi bir çerçeveye oturtarak, âdeta konunun tarihsel bir takdimini yapmıştır.

Daha sonraki bablarda (7-10) Müslümanların kendi aralarında savaşmamasını, bu savaşlara katılmamasını tavsiye eden rivayetlere yer vermiştir. On bir, on iki ve on üçüncü bablar cemaatla ilgilidir. On birinci babda İslam cemaatından ayrılmamayı tavsiye eden Hz. Huzeyfe'nin (r.a) rivayet ettiği hadisi tahric etmiştir. On ikinci bab ise yine fitnede taraf olma ile ilgili, talebesi İkrime'nin İbn Abbâs'dan (r.a) naklettiği "İman edip de hicret etmeyecek kendi öz nefislerine zulmeder vaziyette olanların canlarını alırken melekler onlara diyorlardı ki: Ne işte idiniz" (Nisa, 4/97) âyet-i kerimesinin Mekke'de kalıp hicret etmeyerek müşriklerin safını çoğaltan kişiler hakkında nazil olduğunu bildiren haberdur. On üçüncü bab "Müslüman hayırsız insanlar arasında kaldığında" başlığını taşımaktadır. Yirminci babda yine fitne-sosyal grup ilişkisine dairdir. Burada musannıf "Allah bir kavme azab indirince, o kavim içindeki iyi-kötü her ferde azabın isabet edeceğini" bildiren hadisi tahric etmiştir.

On dördüncü ve on beşinci bab başlıkları ise doğrudan fitnelerden kurtuluşla ilgilidir. "Fitne zamanında çölde yaşama" (14. bab) ve "Fitnelerden (Allah'a) sığınma" (15. bab) bablarında fitnelerden kurtuluş çarelerini anlatan hadisler tahric edilmiştir. Yirmi ikinci babda da yine mefhum-i muhalifi ile fitnelerden kurtuluşa delalet eden "İnsan bir topluluk yanında bir şey söyler onların yanından ayrılınca aksini söyler" başlığını taşımaktadır.

Yirmi birinci babda ise muhtemelen saadet asrından sonra ortaya çıkan fitne olaylarında olumsuz bir rol oynadığı hatıra gelmemesi için Hz. Hasan'ın (r.a) faziletini anlatan rivayetler nakledilmiştir.

On beşinci baktan itibaren İslam ümmetinin karşılaçağı fitnelerin çeşitleri muhtemelen çıkış sırası gözetilerek tek tek anlatılmıştır. Bu kısımda yer verilen fitneler arasında doğudan çıkacak fitne, deniz dalgaları gibi insanların üzerine gelecek fitne, hicazdan çıkacak ateş, deccal, yecüc ve mecüc fitneleri yer almaktadır.

Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî'nin (ö. 261/875) *Sâhib*'inde 52. bölüm olan "Kitabu'l-fitnen ve eşrâti's-sâ'a"da 143 hadis bulunmaktadır. *Sâhib*'i şerh eden İmam Nevevî (ö.673/1274) bu bölümdeki hadisler 27 bab başlığı koymuştur. İlk babda "fitnelerin yaklaşması ve yecüc ve me'cüc seddinin aralanması" ile ilgili hadisleri, ikinci babda "Mekke'ye hücum eden bir ordunun yere batırılması"nı, üçüncü babda ise "Yağmur(un) toprakta bıraktığı izler gibi fitnelerin inmesi" konusundaki hadisleri tahric etmiştir. Beşinci babda iki Müslüman arasındaki savaş, altıncı babda ise İslam ümmetinin birbirleri sebebiyle helak olacağını bildiren hadisler tahric edilmiştir. Daha

sonraki bablarda kıyamet alâmetleri ve İbn Sayyâd ve deccal fitneleri anlatılmıştır. Yirmi beşinci babda “Öldürmelerin çoğaldığı zaman ibadetin fazileti” başlığı altında ilgili hadisi tahriç edilmiştir. Yirmi altıncı ve yirmi yedinci bablarda ise kıyametin yaklaşması ve kıyamet öncesi ile ilgili hadislere yer vererek, konuyu tarihi süreç içinde tamamlamıştır. Buhârî’den farklı olarak Müslim’in daha çok bu bölümde kıyamet alâmetlerine yer verdiği görülmektedir. Nitekim bu sebeple bölümün başlığı da “fitneler ve kıyamet alâmetleri kitabı” adını taşımaktadır.

İbn Mâce el-Kazvîni’nin (ö. 273/886), *Sünen*’inin 36. bölümü Kitabu’l-fiten’dir. İbn Mâce, bu bölümde 36 bab başlığı altında 172 hadis rivayet etmiştir. Kütüb-i sittedeki fiten bölümleri içinde en kapsamlı ve tertip itibarıyla en düzenli kitabu’l-fiten’in İbn Mâce’nin *Sünen*’indeki bölüm olduğu söylenebilir. Bu bölümde şimdiye kadar zikrettiğimiz fiten konularına temas edildiği gibi diğer musannıfların temas etmediği mal fitnesi ve kadın fitnesi gibi konulara (18, 19. bablar) yer verilerek, fiten kavramının kapsamının genişletildiği görülmektedir. Kıyamet alâmetleri müstakil bir bab başlığı altında, melâhim ayrı bir başlık altında ele alınmış, birçok yeni bab başlığı açılarak konunun adeta imkan ölçüsünde bütün yönleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Fiten bölümüne ilk olarak “kelime-i şehadet getirene dokunmama” babıyla başlamış, hemen ikinci babda “mü’minin canı ve malı haramdır” konusu ile ilgili hadisler tahriç edilmiştir. 4., 5. ve 6. bablarda yine Müslümanların hukukuna saygı gösterme, onlara kötü söz söylememe ve zarar vermeme konusundaki hadislere yer verilmiştir. Böylece musannıf daha girişte konuya sağlam bir zemin oluşturarak, Müslümanlar arasındaki iç savaş ve kargaşalarda takınılması gereken tavrı ortaya koymuştur. Daha sonra asabiyeti kınayan Müslümanların cemaatine (sevad-ı a’zama) tabi olmayı emreden hadisleri (7, 8. bablar) tahriç etmiştir. Daha sonra fitnelerin çeşitlerine geçmiş fitnelerden korunmak için nasıl davranılması gerektiğini anlatan hadisleri (9, 10. bablar) rivayet etmiştir. Fitneleri anlattıktan sonra fitnelerden kurtuluş çarelerini zikrettiği bablara (12, 13, 14, 20, 21, 23 bablar) yer vermiştir. Diğer hadis eserlerinde olduğu gibi kıyamet alâmetleri ve ahırzaman olaylarına ilişkin rivayetlerin tetkik edildiği bablarla konuyu bitirmiştir.

Ebû Dâvud es-Sicistânî (ö. 275/888) Kitabu’l-fiten başlığı altında fitneleri ve fitnelerden kurtuluş yollarını bildiren rivayetleri nakletmiştir. İlk babda fitneleri ve fitnelerin alâmetlerini tetkik etmiştir. Daha sonraki beş babda fitnelerden kurtuluş çarelerini bab başlığı olarak kaydetmiş konuyla ilgili hadisleri bu başlıklar altında tetkik etmiştir. Yedinci babda ise müminle-

rin fitne zamanlarında öldürülmelerinin ahiretleri açısından günahlarına keffaret olacağını bildiren hadisleri tahric etmiştir. Ebû Dâvud, mehdi konusundaki hadisleri Kitabu'l-Mehdi'de, kıyamet alâmetleri ve büyük fitneleri bildiren hadisleri de Mehdi bölümünün peşinden zikrettiği Kitabu'l-melâhim'de rivayet etmiştir. Ebû Dâvud böylece fiten kavramını Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe gibi daha hususi manasıyla değerlendirmiş, deccal ve benzeri kıyamet alâmetlerini Müslümanların iç savaşları ve çekişmelerini ifade eden dar manadaki fitne kavramından ayırmıştır.

Ebû İsa et-Tirmizî (ö. 279/892), *el-Câmi'u's-sahih*'in 31. kitabını Kitabu'l-fiten'e ayırmıştır. Bu bölümde 79 bab başlığı altında 11 hadis tahric etmiştir. Tirmizî'nin Kitabu'l-fiten'deki bir çok babında başlık bulunmamaktadır. Bu bölüme aldığı konular arasında "Rüzgara sövmeği yasaklayan hadisler babı" (65. bab) "Aynın yarılması hakkındaki haberler babı" (20. bab) gibi fitenle doğrudan alakasını kurmanın zor olduğu bahislere de yer vermiştir. "Halifelik konusundaki hadisler babı" ve "Kıyamet kopuncaya kadar halifeler Kureys'tendir" (48, 49. bablar) gibi daha önceki musannıfların fiten bahislerine almadığı yeni başlıklar açtığı müşahede edilmektedir. Keza "Türklerle savaş" ve "Kisra gittikten sonra başka kisra yoktur" (40, 41. bablar) gibi fitenle doğrudan alakalı olmayan istikbal haberlerinin diğer fiten bahisleri arasında zikredildiği görülmektedir. Ayrıca Tirmizî'nin kendinden önceki musannıfların fitnelere uzak durma ile ilgili konu başlıklarına karşılık, ısrarlı bir şekilde emr-i bil-ma'ruf (9. bab); münkerin el, dil veya kalp ile değiştirilmesi (11. bab) ve "zalim sultanın yanında hakkı söylemenin en faziletli cihad olduğu" (13. bab) gibi aktif mücadele yöntemlerini öneren bahislerle yer vermesi, ilgi çekici özellikleri olarak görülmektedir.

2. Fitnelere Kurtuluş Çareleri

Muhaddisler, hicri ilk üç yüzyılda toplumun her tabakası hatta muhalifleri üzerinde bile etkili olmuşlardır. İlk fıkıh mezheplerinin ortaya çıkışı ve itikadî mezheplerin teşekkülünde ehl-i hadis, muhalif tavrıyla belirleyici olmuş; öte yandan hicri II. ve III. yüzyıllardaki zühd hareketi üzerinde, yazdıkları eserlerle teşvik edici ve cesaretlendirici olmuşlardır. Özellikle ilk Abbasi halifeleri ve bazı Emevi halifeleri üzerindeki tesirleri dikkate alınırsa hadisçilerin toplumun hemen hemen bütün kesimlerini derinden etkiledikleri görülmektedir. Fiten hadislerinin takdimi ve bab adlarının tespiti muhaddislerin topluma karşı duydukları sorumlulukları açısından değerlendirilebilir. Muhaddisler, kendilerini gelecekte ortaya çıkacak ya da bir kısmı çıkmış felakete

karşı toplumu uyarmakla görevli hissetmişlerdir. İdarecilerden ve idari vazifelerden uzak durmaya özen gösterdikleri halde toplumsal kargaşalara bigane kalmamışlar, siyasi kadroları eleştiren hadisleri rivayet ederek, eleştirilerini hadis kitapları üzerinden dile getirmişlerdir. Fiten kitaplarını, toplum ve siyaset eleştirisi olarak okuduğumuzda bu eserlerde sosyal barışın korunması, toplumun ıslahı ve idari kademelere çeki düzen verilmesine yönelik bir çok tavsiye bulunduğu görülmektedir¹⁷. Fiten bölümleri çerçevesinde muhaddislerin ortaya koyduğu fitnelere kurtuluş çarelerini şöyle sıralayabiliriz.

a. Sosyal barışın temini ve toplum huzurunun korunması

Fiten bölümleri incelendiği zaman muhaddislerin öncelikli gayelerinin toplum huzurunu korumak ve sosyal barışı temin etmek olduğu görülmektedir. Hazreti Peygamber'in vefatını müteakip iç huzursuzlukların başlaması dinden dönen bir kısım insanlarla yapılan savaşlar (ridde savaşları), halifelere karşı yapılan suikastlar ve iç savaşlar, kazanılan başarıları gölgelemiş toplumda umutsuzluk ve karamsarlık başlamıştı. Resulullah'ın –sallallahu aleyhi ve sellem- gelecekle ilgili hadislerinin bir kısmında, kendisinden sonra kıyamete kadar yaşayacak olan ümmetinin karşılaşacağı sıkıntılar anlatılmıştır. İçinde buldukları karamsarlık hadis kitaplarının musannıflarını bu tür hadislerin tamamının kendi zamanlarını anlattığı düşüncesine sevk etmiştir. Bu düşüncelerine delil zannettikleri hadislerin bir kısmında “insanların gelecekte Cahiliye döneminde olduğu gibi putlara tapacağı”¹⁸, “bütün Arap yarımadasını aydınlatacak bir ateşin çıkacağı”¹⁹, gelecekte “deccal”ın çıkacağı²⁰, “ye’cüc ve

¹⁷ Fiten hadisleri üzerine *Abırzaman Fitnesi ve Anarşi* adlı bir eser kaleme alan İbrahim Canan, fitnelere kurtuluş üzerinde de durmuş, “Fitne sırasında baş vurulacak tedbirler” başlığı altında, bu tedbirleri ferde terettüp eden tedbirler, devlete terettüp eden tedbirler ve fitnelere karşısında sahabenin tutumu şeklinde üç ana grupta incelemiştir. (Bk. İbrahim Canan, *Abırzaman Fitnesi ve Anarşi*, İstanbul 1984, s. 325-392). Buhârî'nin Kitâbu'l-fiten'ini değerlendiren ve bu bölümün ilk hadisi “havz” hadisi hakkında *Metin Tenkidi Açısından Sabih-i Buhârî'deki Bazı Fiten Hadislerinin Değerlendirilmesi* (MÜSBE, İstanbul 1995) adlı bir doktora çalışması yapan Mustafa Ertürk, Buhârî'nin Kitâbu'l-fiten'deki esas gayesinin Müslümanların fitnelere düçar olmaması için gerekli gördüğü rivayetleri kaydetmek olduğunu, onun Müslümanlara fitnelere uzak durma mesajı vermeyi hedeflediğini söyler. Ertürk, adı geçen tez, s. 209.

¹⁸ Buhârî, Fiten, 24.

¹⁹ Buhârî, Fiten, 25.

²⁰ Buhârî, Fiten, 27.

me'cüc"²¹ adlı bir topluluğun insanları ifsat edeceği, hatta "insanların ölümü arzu edecek, ölümlere imrenecek bir kötümserlik içine düşeceği"²² ifade edilmiştir. Söz konusu hadisler bir kısım insanlarda "her geçen zamanın bir öncekinden kötü olacağı"²³ kanaatinin yerleşmesine sebep olmuş; bu yanlış yorum toplum içinde ümitsizliğin yaygınlaşmasına sebep olmuştur.

Fitne kelimesi hadislerde geniş anlamli kullanılmış, Peygamberimiz –sallallahu aleyhi ve sellem– bir çok şeyin fitnesinden Allah'a sığınmıştır²⁴. Ancak fiten kitaplarında söz konusu olan fitne, toplum huzurunu bozan ihtilaflar ve kargaşalardır²⁵. Nitekim İmam Buhârî, Kitabu'l-Fiten'in ilk babına "Bir de öyle bir fitneden sakının ki o, içinizden yalnızca zulmedenlere dokunmakla kalmaz, hepimize şamil olur. Biliniz ki Allah'ın cezalandırması şiddetlidir" (Enfal, 8/25) âyetini başlık olarak seçmiştir. Bu âyet-i kerimede insanlar arasında zalim ve mazlumların tamamını içine alan içtimai fitnelere bahsedilmiştir. Buhârî, bu âyeti Kitâbu'l-Fiten'in ilk cümlesi olarak seçmek suretiyle fitne tabiri ile içtimai fitnelere kastettiğini baştan ortaya koymuştur.

Fitne, ashâb-ı kirâm arasında da farklı anlamlarda kullanılıyordu. Hatta fitne denilince insanın dünya hayatında imtihan vesileleri olan, kadın, mal ve benzeri hususlarla sınanması hatıra geliyordu. Nitekim Hz. Ömer (r.a), etrafındaki insanlara fitneler hakkında bir hadis bilip bilmediklerini sormuş, bildiklerini söyleyenlere; muhtemelen siz, kişinin ailesi ve malı hakkındaki fitnelerle ilgili hadisleri duymuşsunuzdur. Bu tür fitnelere namaz ve oruç kefarettir, diyerek maksadının bunlar olmadığını belirtmiş ve "Denizin dalgalanması gibi dalgalanacak fitnelere" kastettiğini söyleyince herkes susmuştur. Huzeyfe (r.a) kendisinin bildiğini söyleyerek, bu fitnelerin hususiyetlerini tafsilatlı bir şekilde anlatmıştır²⁶. Fitnelerin denizin dalgalanması gibi dalgalanmasından maksat, kükremiş denizin dalgaları nasıl birbiri ardına gelir ve azgın deniz, içinde bulunan her şeyi boğarsa, bahse konu olan fitneler de içine çektiği

21 Buhârî, Fiten, 29.

22 Buhârî, Fiten, 23.

23 Buhârî, Fiten, 6.

24 Mesela Peygamberimiz –sallallahu aleyhi ve sellem– dünya fitnesinden, zenginlik fitnesinden, fakirlik fitnesinden ve kabrin fitnesinden Allah'a sığınmıştır. Bk. Buhârî, De'âvât, 37, 39; Müslim, Zikir, 76, 49.

25 İbrahim Canan da fitnenin bu anlamını esas alarak, fitneyi "içtimai kargaşa (anarşi)" olarak tavsif etmiştir. Bk. *a.g.e.*, s. 36 vd.

26 Müslim, İmân, 231; Buhârî, Mevâkit, 4.

kişileri yutarak felaketlerine sebep olur²⁷. Ayrıca fitnelerin azgın denize benzetilmesi, bu fitnelerin bütün toplumu ilgilendireceğini göstermesi açısından manidar bir teşbihtir. Hadiste fitneler azgın dalgalara benzetilmiş, azgın dalgalarla boğuşan fertlerin kurtuluşunun ancak denizin durulmasıyla mümkün olacağına işaret edilmiştir.

Peygamber Efendimiz, bir hadislerinde kıyamet kopmadan önce “herc”in çoğalacağını haber vermiştir. “Herc”in ne olduğunun sorulması üzerine “Öldürmedir” diye izah etmiştir²⁸. Hadisin ravilerinden Ebû Musa el-Eş’arî (r.a) “herc”in Habeş dilinde “öldürme” anlamına geldiğini söyleyerek, “herc” kelimesinin anlamına açıklık getirmiştir²⁹. Bu takdirde hadiste kültürel ve dini açıdan farklı insanların birlikte yaşadığı büyük şehirlerde ortaya çıkabilecek kargaşa ve öldürme olaylarının yol açacağı tehlikeli durumlara işaret edilmiştir, denilebilir. Bu hadisten fitnenin en temel özelliğinin sosyal karışıklık ve fikri bulanıklık olduğu, böyle dönemlerde şiddetin toplumdaki karışıklığı daha da artıracığı ve derin bölünmelere yol açacağı anlaşılmaktadır. İşte bu gibi fitne dönemlerinde sosyal sorumluluk bilinci ile hareket edilmesi, ferdi kurtuluşla yetinmemek gerekmektedir.

Fitne zamanlarında diğer insanların dertleriyle ilgilenmenin; onlara karşı merhametli olmanın fitnenin yayılıp genişlemesini engelleyeceği kabul edilmiştir. Kıyametin, Rumların insanlığın çoğunluğu olduğunda kopacağını bildiren hadisi nakleden el-Müstevrid el-Kureşî’ye Abdullah b. Amr b. el-Âs (r.a) “Bunu nasıl söylersin onlarda şu dört özellik vardır: (1) Fitne olduğunda insanların en merhametlileri onlardır. (2) Bir musibetten sonra en çabuk toparlananlar onlardır. (3) Savaştan kaçtıktan sonra yeniden en çabuk hücum edenler onlardır. (4) Geçinemeyen fakir, yetim ve zayıflara karşı hayırlı

²⁷ Davudoğlu, Ahmed, *Sabih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 1980, II, 19.

²⁸ Buhârî, Fiten, 5.

²⁹ Buhârî, Fiten, 5. *Sabih-i Buhârî* şarihi Bedrüddin el-Aynî (ö. 855/1451), herc kelimesinin Arapça olduğunu ve “Herice’n-nâsu” ifadesinin “İnsanlar birbirine karıştı ve ihtilaf etti” anlamına geldiğini, insanların çoğalarak birbirine karışması ve ihtilafların ortaya çıkmasıyla toplumda huzursuzluk ve öldürme olaylarının artmasını ifade için, “herc” kelimesinin mecazen “öldürme” anlamında kullanıldığını nakleder. Aynî, “herc”in anlamı hakkında Ebû Musa el-Eş’arî’den nakledilen görüşü, Arapların bu kelimeyi öldürme anlamında kullanmaları, kelimenin aslının Habeşçe olmasına mani değildir, diyerek tevیل eder. (el-Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, Kahire 1972, XX, 66). Bu kelimenin Habeşçe’de bulunmadığı, Güney Arabistan Arapçası’nda kullanıldığı da ileri sürülmüştür. Bkz. Rabin Chaim, *Qumran Studies*, Connecticut 1976, s. 119’dan nakleden Paçacı, a.g.m., s. 40.

davrananlar onlardır. Beşinci güzel bir huyları daha vardır ki, kralların zulmüne en iyi karşı duranlar onlardır” diye itiraz etmiştir³⁰. Abdullah b. Amr b. el-Âs’ın itirazından insanlara karşı merhametli ve alçak gönüllü olmanın kafir bile olsalar insanları fitnelerden kurtaracağı kanaatinde olduğu anlaşılmaktadır. Abdullah b. Amr b. el-Âs, Rumları değil aslında bu sıfatları övmüş, bu sıfatlara sahip insanların çoğalacağını ve fitnelerden anılan niteliklerle kendilerini koruyacaklarını haber vermek istemiştir³¹.

Allah Rasûlü –sallallahu aleyhi ve sellem-, bir hadislerinde “Allah, bir halka azap indirince, azap hepsini etkiler, ancak kıyamet günü niyetlerine göre diriltirler”³² buyurmuştur. Bu hadis-i şerif, ferdi günah ve hataların diğer insanlara tesir edebileceğini, bir kısım insanların yaptıkları hatalardan dolayı bütün toplumu etkileyen bir azabın indirilebileceğini hatırlatmak suretiyle toplumsal sorumluluk bilincinin geliştirilmesine işaret etmektedir. Bu hadis-i şeriften toplumda bazı hataların yaygınlaşması ve bu hataları düzeltmek için çaba sarf eden insanların ümitsizliğe kapılmaması, onların en azından âhirette diğerleriyle birlikte sorumlu tutulmayacakları anlaşılmaktadır. Yine bu hadisten umumi felaket ve musibetlere maruz kalan bütün insanların günahkâr olmadıkları anlaşılmaktadır.

b. Fitne zamanında şiddetten kaçınma ve uzleti tercih

Fitne, insanların toplum hayatını tehdit eden sosyal bir musibettir. Bu sebeple Peygamber Efendimiz –sallallahu aleyhi ve sellem- bir hadislerinde “Allah bir topluluğa azap indirince, azap hepsine gelir. Sonra herkes niyetlerine göre diriltir”³³ buyurarak, bazı azapların bütün toplumu birden etkilediğine dikkatlerimizi çekmiştir. Yine bir hadislerinde Mekke’ye saldıran bir ordunun yere batırılacağını anlatan Resûlullah –sallallahu aleyhi ve sellem- orduya mecburen katılmış kişilerin, yolcuların ve onlardan olmayanların da helak edileceğini ancak herkesin niyetlerine göre diriltileceğini haber vermiştir³⁴. Bu hadis-i şerifte zalimlere verilen cezanın masumlara da isabet etmesi için zalimlerden uzak durmak gerektiği vurgulanmıştır³⁵.

³⁰ Müslim, Fiten, 35.

³¹ Davudoğlu, a.g.e., XI; 327.

³² Buhârî, Fiten, 20.

³³ Buhârî, Fiten, 20.

³⁴ Müslim, Fiten, 4-8; Buhârî, Buyû, 49; Hacc, 49. Bu hadis-i şerif hakkında bir makale kaleme alan İ. Hakkı Ünal, hadisin altı sahâbi râviden rivayet edildiğini ve meşhur hadis kitaplarında kırk tarîkı olduğunu tespit etmiştir. Müellif, hadisin sıhhatini tarihî olaylarla

Fitne zamanındaki olaylara karışmak yasaklanmıştır. Sünen müellifi Ebû Dâvud (ö.275), konuyla ilgili hadisleri “Fitneye karışmanın yasaklanması babı” başlığı altında nakletmiştir³⁶. Bu babdaki ilk hadis “Yakında fitneler olacak. O zaman oturan ayaktakinden, ayaktaki yürüyenden, yürüyen ise koşandan daha hayırlı olacaktır”³⁷, hadisidir. Bu hadiste çarpışan gruplar karşısında takınılması gereken tavırlar mecazi bir üslupla dile getirilmiştir. Hadisin devamında “Fitneden yüz çevirmeyip onu görmeye çalışan (bile) ondan etkilenir. Kim sığınacak ve korunacak bir yer bulursa, oraya sığınarak kendini kurtarsın” buyrulmuştur. Görüldüğü üzere fitnelere hiçbir şekilde karışmama, hatta fikren ve zihnen dahi onlarla ilgilenmeme tavsiye edilmiştir. Bu hadislerde, olaylar şiddetlenip fiili savaş ve terör halleri vuku bulduğunda kenara çekilip karışılmaması, kastedilmiştir. Zira haklı olup olmadıklarına bakılmaksızın “İki Müslüman kılıçlarını çekip birbirlerini öldürmek üzere karşılaşırlarsa ikisi de cehennemdedir” buyrulmuştur³⁸. Bu hadiste hem öldüren hem de onu öldürmek üzere saldıran kişinin – her ikisinin de bir Müslüman kardeşini öldürmeyi helal görmesi sebebiyle- cehenneme gideceği bildirilmiştir. Zira Müslümanın bir başka Müslümanın kanını dökmesi haram kılınmıştır³⁹. Sahabe-i kiramdan Sa’d b. Ebî Vakkâs (r.a), Peygamber Efendimiz’in fitnelerden uzak durmayla ilgili sözlerini dinleyince “Ey Allah’ın Resûlü! Eğer evime girer beni öldürmek için elini kaldırırsa, ne yapayım?” diye sormuş, Efendimiz –sallallahu aleyhi ve sellem-, “Adem’in oğlu gibi ol” buyurmuştur. Hadisin ravisi, Adem’in (a.s) oğlunun durumunu anlatan “Sen beni öldürmek için el kaldırırsan ben seni öldürmek için sana el kaldırmam” (Maide, 5/28) âyetini okuyarak, Peygamber Efendimiz’in bu âyete işaret ettiğini hatırlatmıştır⁴⁰.

İslam âlimleri, fitnelere karışmanın caiz olmadığına ittifak etmişlerdir. Bazı âlimler, yukarıda zikredilen hadisleri esas alarak Müslümanlar arasındaki fitnelerde bir tarafı destekleyip harplere katılmanın hiçbir suretle caiz olma-

karşılaştırarak tartışmaktadır. Bk. a.mlf., “Hz. Peygamber’in Dilinde Konuşutulan Tarih: ‘Yere Batırılacak Ordu’ Rivayeti”, *İslâmîyât*, c. 1, sayı 2, s. 39-51.

35 Davudoğlu, Ahmed, *Sahib-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 1980, XI, 304.

36 Bu babda yedi hadis tahrîç etmiştir. Babın sonunda “Kurtuluşa eren, fitnelerden uzak tutulmuş kişidir” hadisini tahrîç etmiştir. Ebû Dâvud, Fiten, 2.

37 Buhârî, Fiten, 9. Müslim, Fiten, 10. Ebû Dâvud, Fiten, 2.

38 Buhârî, Fiten, 10. Müslim, Fiten, 15.

39 Tirmizî, Fiten, 2.

40 Ebû Dâvud, Fiten, 2.

diğını söylemişlerdir. Diğer bir grup harbe önce başlayan taraf olmamak gerektiğini ancak gerektiğinde nefsi müdafaanın meşru olduğunu belirtmişlerdir. Ashab-ı kirâmın ve âlimlerin çoğunluğu ise fitne zuhurunda haklı tarafa yardım etmek ve onlarla beraber olup, âsilere karşı harp etmek vaciptir, görüşünü benimsemişlerdir. Sahih olan görüş de budur. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "Eğer müminlerden iki topluluk birbirleriyle vuruşursa onların aralarını bulun. Buna rağmen biri öbürüne saldırsa, bu saldıran tarafla, Allah'ın emrine dönünceye kadar siz de vuruşun" (Hucurât, 49/9). Bu takdirde yukarıdaki hadis-i şeriflerin zahirlerinin esas alınmayıp yorumlanması gerekir. Bir yoruma göre, uzleti tercih edip karışmama haklı tarafın açıkça belli olmadığı ya da iki tarafın da haksız olduğu durumlarda geçerlidir⁴¹.

Müslümanlar arasında ihtilaflar çıktığında ifrat ve tefrit içinde bulunan küçük grupların bir militanı gibi davranmak yasaklanmış, Müslümanların çoğunluğuna uymak tavsiye edilmiştir. Bir hadislerinde Peygamber Efendimiz -sallallahu aleyhi ve sellem-, "Ümmetim, dalalet üzerinde birleşmez. İhtilaflarla karşılaştığımızda size cemaata uymanızı tavsiye ederim" buyurmuştur⁴². Bazı hadislerinde Peygamberimiz (s.a), fitne zamanlarında Müslümanların cemaatine uymayı ve idarecilerine itaat etmeyi emretmiştir. Böyle bir imkan bulamayanlara "Bütün gruplardan uzaklaş ve ağaç köklerini kemirmek zorunda kalsan bile ölünceye kadar böylece sabret" diye nasihat etmiştir⁴³.

Haksızlığa taraf olmamak, bölünmeyi daha da derinleştirmemek için anarşi yayılıp iyinin kötüye karıştığı fitne dönemlerinde bir kenara çekilmek tavsiye edilmiştir. İbn Mâce, Kitâbu'l-fiten'de kargaşa ve iç savaşlar ortaya çıkınca bir kenara çekilmeyi emreden hadisleri "Uzlet" babında bir araya getirmiştir⁴⁴. Nitekim bir hadiste "Yakında Müslüman'ın en hayırlı malı dağ başlarında ve su birikintilerinde otlattığı koyunlar olacaktır. Böylece dini hassasiyetlerini korumak için fitnelerden uzaklaşır" buyurularak, dolaylı bir üslupla uzlet tavsiye edilmiştir⁴⁵. Nitekim birkaç sahabe Peygamberimiz'in bu nasihatını tutmuş ve çölde yaşamaya başlamıştır. Seleme b. el-Ekvâ (r.a) (ö. 74/693) Hz. Osman'ın (r.a) şehit edilmesinden sonra Medine'den ayrılarak

⁴¹ Nevevî, *Sahîbu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, nşr. Muhammed Muhammed Abdüllatif, Beyrut 1972, XVIII, 9-10; Davudoğlu, a.g.e., XI, 308.

⁴² İbn Mâce, Fiten, 8.

⁴³ Buhârî, Fiten, 11.

⁴⁴ Bu babda yedi hadis nakletmiştir bk. İbn Mâce, Fiten, 13.

⁴⁵ Buhârî, Fiten, 14.

yakın bir köye yerleşmiş, ölümünden birkaç gün önce Medine'ye dönmüştür⁴⁶. Bu hadis-i şeriflerin izahında Şihâbüddin el-Kastallânî (ö. 923/1517) uzletin her zaman tercih edilmesi gereken bir çözüm olmadığını, Cuma namazı, cemaatle kılınan namaz, insanlara yardım etme, hastaları ziyaret etme gibi faziletlerin elde edilebilmesi için insanların arasından ayrılmamak gerektiğini ifade etmiştir. Kastallânî, âlimlerin, toplum içinde kaldığı takdirde iç savaflara ve kargaşaya karışılacağı kesin ise uzlete çekilmenin daha faziletli olduğu kanaatinde olduklarını söylemiştir⁴⁷.

Peygamber Efendimiz, insanlara cemaate uymayı tavsiye etmiş; ayrıca mazluma yardım etmeyi ve kötülüğün mümkünse elle düzeltilmesini emretmiştir. Yukarıda zikredilen hadislerde ise herkesin kendi köşesine çekilmesi, olaylara karışılmaması emredilmektedir. İhtilâflı gibi görünen bu mesele hakkında Bedrüddin el-Aynî (ö. 855/1451), sırayla şu çözümleri önerir: (1) Uzlet, haklının haksıza karıştığı neyin iyi neyin kötü olduğunun bilinemediği dönemlerde tavsiye edilmiştir. (2) Peygamber Efendimiz, bu hadislerinde o anda muhatabı olan belli bazı sahabileri kastetmiş; onlara ileride Müslümanlar arasında çıkacak iç savaflara karışmamalarını tenbihlemiştir. (3) Uzlet, insanların siyasi hakimiyet (mülk) için savaştığı âhir zamana mahsustur⁴⁸.

c. İç savaflarda silah kullanmaktan ve şiddetten kaçınma

İbn Mâce el-Kazvinî, *Süneni*'indeki fiten bölümüne "Kelime-i tevhid getirene dokunmama" babıyla başlamıştır. Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği meşhur bir hadiste Resûlullah –sallallahu aleyhi ve sellem-, "Lâ ilâhe illallah, deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Lâ ilâhe illallah dedikleri takdirde, Müslüman olusun hakları müstesna, kanlarını ve mallarını korumuş olurlar. Gizli işlerini hesaba çekecek olan ise Allah'tır" buyurmuştur⁴⁹. Daha sonra hadisin farklı rivayetlerini nakleden İbn Mâce, babın sonunda bir savaş esnasında karşı cephenin "ben müslümanım" diyen askerini öldüren kişiyi Hazreti Peygamber'in "Karnını mı yardım, kalbinekini mi bildin?" diye tekdür etmesiyle ilgili hadisi nakletmiştir⁵⁰. Konuya bu iki hadisle başlayan İbn Mâce, muhtemelen içinde yaşadığı dönemde Müslümanlar arasında yaşanan

⁴⁶ Buhârî, Fiten, 14.

⁴⁷ Şihâbüddin el-Kastallânî, *İrşâdül's-sâri li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1323, X, 187.

⁴⁸ Bu son hususa örnek olarak da Aynî, kendi döneminde Mısır'daki Memlukî meliklerinin saltanat için yaptıkları iç savafları gösterir. Bk. Aynî, a.g.e., XX, 75.

⁴⁹ İbn Mâce, Fiten, 1.

⁵⁰ İbn Mâce, Fiten, 1.

iç savaflara gönderme yaparak, çözüm yolunu göstermektedir. İnsanların iç âlemini ve gizli niyetlerini yalnızca Allah Teâlâ bilir. Müslümanın diyen, insanların can ve mallarının dokunulmazlığı vardır. Bir takım uzak yorumlarla insanların can ve mallarını helal görmek kargaşa ve anarşinin en önemli sebebidir. Nitekim İbn Mâce, hemen ikinci babda “Müminin kanı ve malının haram olması” başlığıyla “Müslümanların, Müslümanlara kanı, malı ve ırzı haramdır” hadisini nakletmiştir⁵¹. Bu hadisin peşinden “Mümin, insanların malları ve canları hususunda kendisinden emin oldukları kişidir”⁵² hadisini zikrederek, müminin toplumda barış, hoşgörü ve emniyet insanı olarak görülmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Bu hadisin “fiten” bölümüne alınması, bütün insanlar tarafından güvenilir kabul edilmenin, fitnenin ortadan kalkması ve barışın temininde ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

Müslümanların kendi aralarında kavga ve savaş yasaklanmış, Müslümanın bir başka müslümana kötü söz söylemesi bile fık kabul edilmiştir. Peygamber Efendimiz –sallallahu aleyhi ve sellem-, veda haccında “Benden sonra birbirlerinizin boyunlarınızı vurarak, kafirler gibi olmayın” diye nasihat etmiştir⁵³. Bu hadiste iç savaş ve kargaşanın müslümana ait bir sıfat olmadığı, ilim ve toplumsal düzen fikrinden mahrum o dönemin kafirlerinin aralarındaki meseleleri vurularak hallettiği hatırlatılarak, bu hususta da onlara benzememek emredilmiştir. Peygamber Efendimiz’in konuyla ilgili uyarıları etkili olmuş; ashâb-ı kirâmın çoğunluğu iç savaflara katılmamış, fitne olaylarından uzak durmayı tercih etmişlerdir. Onların izinden giden selef âlimleri fitneler ortaya çıkıp, Müslümanlar kendi aralarında savaşmaya başladığında Cahiliye dönemi şairlerinden İmrü’ül-Kays’ın

“Cahile koşuşturan zîynetli genç bir kız gibi görünür harp ilk başta.

Dönüşür dostsuz bir acuzeye her şeyi yakıp yıktığında”

şürini okuyarak, savaşın ortaya çıkardığı yıkıcı sonuçlara dikkatleri çekmişlerdir⁵⁴.

İç savaflara katılmanın tehlikesini en iyi gösteren “Fitne savaşlarında öldürülenlerin hepsi cehennemliktir” hadisidir. Bu kişilerin cehennemlik olmalarının sebebi İbn Mes’ud’a (r.a) sorulduğu zaman, “O günler kargaşa günleridir. İnsan oturup kalktığı dostundan bile emin olamaz” diyerek, bu

51 İbn Mâce, Fiten, 2.

52 İbn Mâce, Fiten, 2.

53 Buhârî, Fiten, 8.

54 Buhârî, Fiten, 17.

hadiste anlatılan fitnenin durumunu izah etmiştir⁵⁵. Hadis şarihleri bu meseleyi açıklarken, “ihkâk-ı hakk” için öldürülmüş olanları istisna ederler. Her şey birbirine karışmış olsa da hakkı teyit maksadıyla gayret gösterenlerin veya başkalarını öldürmek istemediği halde zulmen öldürülenlerin durumunun “fitnede öldürülmüş” kişiler gibi olmadığını söyleyerek, yukarıdaki genel hükme açıklama getirmişlerdir⁵⁶.

Fitne dönemlerinde toplumda ciddi taraftarlar bulabilen şiddet yanlısı grupların oluşturduğu olumsuz havayı düzeltmek için muhaddisler şiddete dönüşebilecek, kapı aralayacak eylemlere de karşı çıkmışlardır. Kişinin kötü bir niyetle olmasa dahi ok ve benzeri yaralayıcı silahlarla toplum içine çıkması ve din kardeşlerine silahla işarette bulunmasını yasaklayan hadisleri fiten bahislerinde rivayet etmişlerdir. Bu konudaki hadisleri “Kim bize silah çekerse bizden değildir” bab başlığı altında inceleyen İmam Buhârî, en kuvvetli isnad silsilelerinden kabul ettiği Mâlik > Nâfi > Abdullah b. Ömer (r.a) tarikıyla başlıktaki “Kim bize silah çekerse bizden değildir” hadisini nakletmiştir⁵⁷. Buhârî’nin yaşadığı dönemde Abbasi hilafeti çevresinde yapılan mücadeleler, valiler ve komutanlar arasındaki savaşlar dikkate alındığında İmam Buhârî’nin bu hadisi müstakil bir konu başlığı olarak seçmesi hadisin önemine dikkatlerimizi çekmektedir.

Müslümanların birbirine silah çekmesi yasaklandığı gibi birbirlerine silahla işaret etmesi, elindeki silahı yanındaki bir arkadaşına işaret maksadıyla doğrultması bile yasaklanmıştır. Allah Resûlü, “Sizlerden biri, kardeşine silahla işaret etmesin. Bilemez ki belki şeytan eline dokunur ve de cehennem çukurlarından birine yuvarlanır gider” buyurmuştur⁵⁸. Hadisin bir başka rivayetinde “Din kardeşine silahıyla işaret eden kişiyi melekler lanetler” buyurulmuştur⁵⁹. Din kardeşine silahla işaret ederek seslenilmesini yasaklayan hadisin fiten bölümüne alınması muhaddislerin şiddete vesile olacak her tür uygulamaya olumsuz baktıklarını göstermektedir. Bu kadirlik bir işaretin bile insan tabiatındaki şiddeti harekete geçirmesi mümkündür. Karşıdaki silahın kendisine doğrultulmasını yanlış anlayabilir, beklenmedik bir tepki verebilir. Muhatabın tepkisi silahlı kişiyi hatalı bir davranışa sevk edebilir. Silahla ortaya çıktığında silahın nerede nasıl kullanılacağı bazen insanların

55 Ebû Dâvûd, Fiten, 2.

56 Halil Ahmed es-Sehârenfûrî, *Bezlu'l-mechûd fi halli Ebi Dâvud*, Beyrut ts., XVII, 160.

57 Buhârî, Fiten, 7.

58 Buhârî, Fiten, 7.

59 Tirmizî, Fiten, 4.

iradeleri dışında şeytani güçlerin telkini ile yanlışlıklar yapılmasına sebep olabilir.

Silahın herhangi bir araç gibi elde tutulması ve sağa sola silahla işaret yapılması yasaklandığı gibi silahın insanlara zarar verebilecek şekilde açıkta taşınması da yasaklanmıştır. Peygamber Efendimiz –sallallahu aleyhi ve sellem-, “Sizlerden biri, mescidimize ya da pazarımıza uğradığında yanında ok varsa okun ucunu tutsun ya da okun ucunu avucunun içine alsın da Müslümanlardan birine o oklar zarar vermesin”, buyurmuştur⁶⁰. Bir başka hadiste ise “Kılıcı kınından çıkartarak bir şey alıp vermek yasaklanmıştır”⁶¹. Hadiste silah kullanılmasına kısıtlama getirilmekte, insanların toplu olarak bulunduğu mescidler ve çarşı-pazarda silah taşınması sınırlandırılmaktadır. Gerçekte bu hadis-i şeriflerde, savaş dışında insanlara zarar verebilecek silahların taşınması yasaklanmaktadır. Zira insanlar dışarıya çıktıkları zaman ya pazara uğrayacak ya da mescide gelecektir. Getirilen bu sınırlama, barış zamanlarında toplum içinde silah kullanımının ve silah taşınmanın kontrol altına alınmasını hedeflemektedir. Nitekim başka bir hadislerinde Resul-i Ekrem, fitneler çıkınca ne yapalım diye kendisine soran sahabilerine kılıcı olan kılıcının keskin tarafını taşa vurup köreltsin tavsiyesini yapmıştır⁶². Hatta bazı sahabilere, fitne ortaya çıkınca tahta kılıçlar taşımalarını emretmiştir. Bu mecazi ifade ile muhtemelen fitne dönemlerinde aralarındaki meseleleri kılıçla halletmeyin, kılıç kullanmak zorunda kalmamak için de kılıçlarınızı kullanılmaz hale getirin denilmek istenmiştir. Bazı sahabeler, Peygamber Efendimiz’in bu tavsiyesini aynıyla yerine getirerek, tahtadan bir kılıç yaptırmışlar ve kılıç kınlarında onu taşımışlardır⁶³.

d. Fitne zamanında dikkatli konuşmak

İbn Mâce, “Fitne Fazla Konuşmamak” konusunda bir bab açmıştır. Bu babda ilk olarak “İleride bütün Arapları bürüyen fitneler ortaya çıkacak. O fitnelerde savaşanlar cehennemdedir. Dil, o fitnelerde kılıç sesinden daha etkili olacak”⁶⁴ hadisini zikreden İbn Mâce, fitnelerin temel sebeplerinden birinin dil ile yapılan propaganda olduğuna işaret etmiştir. Kargaşa dönemlerinde dilin insanın başına açabileceği tehlikeleri önlemek maksadıyla “Kim

⁶⁰ Buhârî, Fiten, 7.

⁶¹ Tirmizî, Fiten, 5.

⁶² Müslim, Fiten, 13.

⁶³ Ahmed b. Hanbel, V, 69; İbn Mâce, Fiten, 10.

⁶⁴ İbn Mâce, Fiten, 12.

Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsa ya hayır konuşsun ya sussun"⁶⁵ hadisini tahric ederek, konustugumuz her sey'in hayir olmasi gerektiğini vurgulamıştır. Bu hadiste "dogruyu konuşun" denilmemiş, bunun yerine "hayir konuşma" tavsiye edilmiştir. Zira bazen dogrulari söylemek hayir olmayabilir. Her dogruyu her yerde söylemek, her zaman hayirli neticeler vermeyebilir. Sahâbe-i kiramdan Süfyan b. Abdullah es-Sekafi, Resûlullah'a -sallallahu aleyhi ve sellem- "Ey Allah'ın Resûlü! Bana her zaman uyacağım bir söz söyle" demiş; Resûl-i Ekrem, ona "Rabbim Allah'tır de ve dosdogru ol" diye karşılık vermiştir. Sonra "Ey Allah'ın Resûlü! Benim hakkımda en çok neden endişeleniyorsun?" diye sormuş; Allah Resûlü -sallallahu aleyhi ve sellem-dilini göstererek "bundan" diye karşılık vermiştir⁶⁶. Allah Resûlü'nün kendisinden hayat düsturları isteyen ashabına Allah'a iman ve istikametle birlikte "dilini kötü sözlerden sakındırmayı" tavsiye etmiş olması manidardır. Bu genel nitelikli hadisleri İbn Mâce fiten bölümünde nakletmek suretiyle sözün fitne dönemlerinde ne derece önemli etkisi olduğunu ortaya koymuştur.

Kütüb-i sitte müelliflerinden Ebû Dâvud es-Sicistânî, Kitabu'l-Fiten'de dili tutma ile ilgili bir bab başlığı koymuştur. Burada Ebû Hüreyre'nin (r.a) rivayet ettiği "İleride sağır, dilsiz ve kör fitneler ortaya çıkar. Kim onlara muttali olmak isterse, onu içine çekerler. Dil ile o fitnelere karışmak kılıçla katılmak gibidir" hadisini nakletmiştir⁶⁷. Zira, fitne dönemlerinde sözün hangi maksada hizmet edeceği bazı durumlarda sözü söyleyen kişi tarafından bile tahmin edilemez. Söz ağırlığını ve anlamını yitirir. İnsanlar konuşmuş olmak için konuşurlar. Bu duruma dikkat çekmek için Resûlullah -sallallahu aleyhi ve sellem-, "Sizden birisi Allah'ın gadabını çeken bir söz söyler. Söylediği sözün nereye gideceğini düşünmez. Cenab-ı Hakk, söylediği o söz sebebiyle kendisine kavuşacağı güne kadar o kişiye günah yazar" buyurarak, insanın diline hakim olmasını tavsiye etmiştir⁶⁸.

Muhaddisler, iç savaşların ve başkaldırıların temel gerekçelerinden biri olan tekfiri önlemek için, "Davaları bir olan iki büyük grup savaşmadıkça kıyamet kopmaz"⁶⁹, gibi hadisleri fiten bölümlerinde tahric ederek her iki tarafın da haklı gerekçelere sahip olabileceğine, bu sebeple savaşan tarafların tekfir edilmemesi gerektiğine işaret etmişlerdir. Buhârî, bu konuya "İki Müs-

⁶⁵ İbn Mâce, Fiten, 12.

⁶⁶ İbn Mâce, Fiten, 12.

⁶⁷ Ebû Dâvud, Fiten, 3.

⁶⁸ İbn Mâce, Fiten, 12.

⁶⁹ Müslim, Fiten, 17.

lüman kılıçlarıyla karşılaştığında” babını ve “Peygamber’in –sallallahu aleyhi ve sellem- Hasan b. Ali’ye “Benim Bu oğlum efendidir. Allah, onun vasıtasıyla Müslümanlardan iki grubun arasını ıslah eder” babını tahsis etmiştir⁷⁰. Onun söz konusu bab başlıklarıyla savaşıyan her iki tarafın da Müslüman olduklarını ve tekfir edilmemeleri gerektiğini vurgulamak istediği anlaşılmaktadır.

Fitnelerden dili korumak ve fitne dönemlerinde dikkatli konuşmakla ilgili hadisleri bir babda toplayan İbn Mâce, daha sonra fitnelerden emr-i bi'l-ma'ruf ile sakınılması gerektiğine dikkat çekerek konuyla ilgili babda on hadis tahriç etmiştir⁷¹. Keza İmam Tirmizî, fitnelerden sakınmak için emr-i bi'l-ma'ruf'un önemine dikkat çekmiş, fiten kitabının hemen başında birkaç babı bu konuya ayırmıştır. Bu hadislerden birinde Peygamber Efendimiz –sallallahu aleyhi ve sellem- “Allah’a yemin ederim ki, ya iyiliği emreder kötülükten sakındırırınız ya da pek yakında Allah, size bir azap gönderir de dua edersiniz duanız kabul olmaz” buyurmuştur⁷². Konuyla ilgili bir başka hadiste ise, müminin bir kötülük gördüğünde, gücü yetiyorsa eliyle, yetmiyorsa diliyle, ona da gücü yetmiyorsa kalbiyle kötülüğü değiştirmek için çaba sarf etmesi emredilmiştir⁷³. Yine başka bir hadiste zalim devlet başkanlarının huzurunda hakkı söylemenin en büyük cihad olduğu haber verilmiştir⁷⁴. Bu hadiste sözle yapılan mücadelenin “en büyük cihad” olarak nitelendirilmesi manidardır.

Bu konudaki hadislerin bir kısmında “dilini tutma”, diğer kısmında ise “marufu emredip kötülükten sakındırma” emredilmiştir. Bu durumda hadisler zahiren birbirleriyle çelişkili görünmektedir. Hatta Ebû Dâvud, “Melâhim” bölümünde “Emir ve nehiy” başlıklı bir bab açarak, önce iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın fazileti ile ilgili rivayetlere yer vermiştir. Bu hadislerde emr-i bi'l-ma'ruf terk edildiğinde bütün toplumun cezalandırılacağı anlatılmaktadır. Daha sonra da insanların şahsi arzularının peşine düştüğü, cimriliğin yaygınlaştığı, dünya sevgisinin her şeyin önüne geçtiği, her kesin yalnızca kendi görüşlerini beğendiği bir dönemin geleceğini işte bu dönemde, avamı terk ederek, bu sıkıntılara karşı sabırla mukabele edilmesi gerektiğini bildiren hadisi rivayet etmiştir. Yine aynı konudaki bir başka ha-

70 Buhârî, Fiten, 10; 21.

71 İbn Mâce, Fiten, 20.

72 Tirmizî, Fiten, 9.

73 Tirmizî, Fiten, 11.

74 Tirmizî, Fiten, 13.

diste de, sözler tutulmayıp, emanetin ortadan kalktığı ve insanların birbirine girdiği bir zamanın geleceği haber verilmiştir. “O zaman ne yapayım” diye soran sahabisine Allah Resûlü “Evinde otur, dilini tut, maruf bildiklerini yap, münker gördüklerini terk et; sana yalnızca kendi nefesine bakmanı, halkın işlerini terk etmeni tavsiye ederim” buyurmuştur⁷⁵. Ebû Dâvud’un bu babı düzenleme şekli bu konudaki ihtilafın nasıl çözümlenmesi gerektiğini de ortaya koymaktadır. Bu babdaki hadislerde görüldüğü üzere emr-i bi’l-ma’rufun terk edilmesi fitnenin gerçek sebebidir. Ancak fitne ortalığı kaplayıp her şeyin birbirine karıştığı, insanlarda âhret sevgisinin değil dünya sevgisinin hakim olduğu, sünnete bağlılık değil şahsi arzuların öne çıktığı, hakkın değil şahsi görüşlerin tercih edildiği dönemlerde; ayrıca ahlâkın yozlaştığı zamanlarda sabrın ve susmanın daha evla olduğu anlaşılmaktadır. Binaenaleyh fitne özel bir durum olduğu için, fitne zamanlarında insanlar tebliğ ve irşadda daha dikkatli davranmalıdırlar. Öncelikle âhret inancı kuvvetlendirilmeli, Peygamber sevgisi ve sünnete bağlılık pekiştirilmeli, doğruluk ve doğru sözlü olmak insanlara öğretilmelidir. Vaadini yerine getirme, emanete hyanet etmeme gibi ahlâki erdemler, toplumda yerleştirilmeli, daha sonra toplumu kargaşaya sevk eden hususların düzeltilmesi cihetine gidilmelidir. Aksi takdirde yapılan gayretler boşa gidecek hatta fitnenin yayılmasına yardımcı olacaktır. Fitne zamanlarında, şiddete dayalı çözüm yolları sosyal barışı zedelediği gibi nazari konular hakkındaki tartışmalar da bazen toplumda yeni ihtilaf noktalarının ortaya çıkmasına yol açabilir.

e. Fitne zamanında ilmin önemi

İlim ile öldürme olayları arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Buhârî, “Fitnelerin Ortaya Çıkışı” babında müslümanlar arasında öldürme olaylarının çoğalmasını yeryüzünde cehaletin artıp ilmin kaybolmasıyla irtibatlandıran hadisleri nakletmiştir. Peygamber Efendimiz –sallallahu aleyhi ve sellem-, “Kıyametten önce cehlin indirileceği ilmin kaldırılacağı günler vardır. İşte o günlerde herc çoğalır. Herc, öldürmedir” buyurmuştur⁷⁶. Bu hadis-i şerifte anlatılan ilmin kaldırılması, muhtemelen fen bilimleri ve teknik bilimlerin ortadan kalkması değildir. Hadiste “el-İlm” kelimesinin marife olarak zikredilmesi, kastedilenin bilinen bir ilim, yani din ilimleri olduğunu göstermektedir. İlimin ortadan kaldırılması, cehlin indirilmesi ifadeleri de Cenab-ı Hakk’ın kullarının kalbine indirdiği marifetullah bilgisinin kaldırıl-

⁷⁵ Bu hadisler için bk. Ebû Dâvud, Melâhim, 17.

⁷⁶ Buhârî, Fiten, 5.

cağına işaretidir. Nitekim bazı hadislerde “Zamanın yaklaşacağı, amelin eksileceği” haber verilmiştir⁷⁷. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), hadislerde anlatılan “zamanın yaklaşmasından” maksadın, o zamanda yaşayan insanların mecazi manada birbirine yakınlığı olduğu kanaatindedir. Ona göre öyle bir zaman gelecek ki, insanlar cehalet ve dinden uzaklıkta birbirine yakın yani aynı seviyede olacaklardır. Fısk arttığı, fasıklar çoğaldığı için hiç kimse emr-i bi'l-maruf nehyi ani'l-münker yapmayacak. Cehalet öyle yayılacak ki, insanlar birbiriyle cehalette müsavi olacak, cahilliklerine rıza göstereceklerdir⁷⁸. Yine Resûlullah –sallallahu aleyhi ve sellem-, “İleride, kişinin sabah mümin akşam kafir olacağı fitneler ortaya çıkacak. Ancak Allah'ın ilimle kendilerini ihya ettiği insanlar bu fitnelerden kurtulacak” buyurmuştur⁷⁹. Hadiste geçen “ilimle ihya edilen insanlar” ifadesi, fitnelerden kurtaracak ilmin amele yansıyan, uygulamada hayat bulan ilim olduğunu göstermektedir.

Resûl-i Ekrem “ileride fitnelerin ortaya çıkacağını” söyleyince yanında bulunan Hz. Ali (r.a), “Bu fitnelerden neyle kurtuluruz” diye sormuş; Peygamberimiz –sallallahu aleyhi ve sellem- “Allah'ın Kitab'ı ile. O'nda sizden önce geçenlerin bilgileri, sizden sonrakilerin haberleri ve aranızdaki meselelerin hükmü vardır...” buyurmuşlardır⁸⁰. Görüldüğü üzere insanlar arasındaki ihtilafların artması, toplumda kargaşanın hakim olması durumunda Müslümanların arasındaki meselelerin hallinde Kur'an'a başvurulmalıdır. Zira Kur'an'da geçmiş ümmetlere ait bilgiler olduğu gibi gelecekte vuku bulacak hâdiselere ilişkin yol gösterici bilgiler bulunmaktadır. Nitekim başka bir hadislerinde Peygamber Efendimiz –sallallahu aleyhi ve sellem-, “Kehf sûresinin başından on âyet ezberleyen Deccâl'in fitnesinden korunur” buyurarak, fitnelerden korunmak için Kur'an'ın rehber edinilmesi gerektiğini ifade etmiştir⁸¹.

77 Buhârî, Fiten, 5.

78 İbn Hacer el-Askalânî, *Fetbu'l-bârî bi şerhi Sabîhi'l-Buhârî*, Kahire 1978, XXVII, 17.

79 İbn Mâce, Fiten, 9.

80 Dârimî, *Fedâilü'l-Kur'an*, 1.

81 Ebû Dâvûd, Melâhim, 14. Kehf suresinin ilk on âyetinde Kur'an'ın dosdoğru bir kitap olduğu, inkarcıların cehenneme, inananların cennete gideceği, Allah Rasûlü'nün tebliğ için gösterdiği gayret, dünya üzerindeki her şeyin dünyanın süsü olduğu, dünya nimetlerinin faniliği ve ashâb-ı kehf kıssasının başlangıcı anlatılmıştır. Adeta dinin temel esasları bu on âyette bildirilmiş, dünyanın aldatıcılığına karşı tebliğ ve irşadın önemi ve zor zamanda dini tebliğ için ashâb-ı kehf'in çektiği sıkıntılar anlatılmıştır.

f. Fitne zamanında ibadet ve duanın önemi

Peygamber-i Zîşan, fitnelerden ancak ibadetlerle, namazla kurtulmanın mümkün olacağını haber vermiştir. Peygamberimiz'in muhterem zevceleri Ümmü Seleme validemiz, Resul-i Ekrem'in bir gece "Subhanallah! Allah, bu gece ne hazineler, ne fitneler indirdi" diyerek telaşla uyandığını anlatmıştır. Sonra Peygamber –sallallahu aleyhi ve sellem- "Odalarında uyuyanları, -hanımlarını kastederek- namaz için kim uyandıracak" buyurmuştur⁸². Hadis-i şerifte fitnelerden korunmak için namaz kılınması emredilmiştir. Peygamber Efendimiz, bu hadislerinde özellikle gece kılınan namazların insanları fitnelardan koruyacağına işaret etmiştir. Bir hadislerinde Peygamberimiz –sallallahu aleyhi ve sellem- "Herc zamanında yapılan ibadet, benim yanıma hicret etmek gibidir" buyurmuştur⁸³. "Herc" in özellikle bu hadiste, insanların birbirine karıştığı ve ihtilafların çoğaldığı zaman şeklindeki yorumu tercih edilmiştir⁸⁴.

Peygamber Efendimiz, bir hadislerinde ailesi, malı, kendi nefsi, çocuğu ve komşusundan dolayı insanların fitneye düşebileceğini, oruç, namaz ve iyiliği emredip kötülükten sakındırmanın bu tür fitnelere karşı kefaref olduğunu haber vermiştir⁸⁵. Bu hadiste bildirilen fitneler konumuzla doğrudan alakalı olmamakla birlikte ibadetin insanı dünyevi sıkıntılardan kurtarıcı özelliğine dikkat çekmesi açısından manidardır.

Peygamber Efendimiz –sallallahu aleyhi ve sellem-, dualarında fitnelerden Allah'a sığınarak bu konuda ümmetine örnek olmuş, onlara fitnelerden kurtulmak için duaya iltica etmelerini öğütlemiştir. Bir hadislerinde "Fitnelerin şerrinden Allah'a sığınırım" diye dua etmiştir⁸⁶. Peygamber Efendimiz –sallallahu aleyhi ve sellem- yaşayanların ve ölülerin fitnesinden, kabrin fitnesinden, dünyanın fitnesinden, cehennem azabının fitnesinden, zenginlik ve fakirliğin fitnesinden ve Mesih Deccâl'in fitnesinden Allah'a sığınmıştır⁸⁷. Peygamberimiz'in –sallallahu aleyhi ve sellem- kendisine öğrettiği ilmin bir kısmını insanlara anlatan, muhtemelen fitnelere ilgili kısmını anlatmayan Ebû Hureyre (r.a)⁸⁸ "İleride fitneler olacak. Onlardan, boğulmakta olan bir

⁸² Buhârî, Fiten, 6.

⁸³ Müslim, Fiten, 130. Ahmed b. Hanbel, V, 27.

⁸⁴ Aynî, a.g.e., XX, 66.

⁸⁵ Müslim, Fiten, 26.

⁸⁶ Buhârî, Fiten, 15.

⁸⁷ Buhârî, De'avât, 38, 39, 44, 45, 46; Ebû Dâvud, Vitr, 32.

⁸⁸ Ebû Hureyre'nin (r.a) bu konudaki sözü için bk. Buhârî, İlim, 42.

insanın dua etmesi gibi dua etmedikçe kurtulmak mümkün değildir” demiştir⁸⁹.

g. Fitne zamanında ihlas ve sabrın önemi

Peygamber Efendimiz –sallallahu aleyhi ve sellem- Cenab-ı Hakk’a ümmeti arasında kargaşa ve fitneler çıkmaması için dua etmiş ancak diğer bütün duaları kabul edilen Peygamberimiz’in bu duası kabul edilmemiştir⁹⁰. Ümmeti arasında fitnelerin çok olacağını bilen Peygamberimiz –sallallahu aleyhi ve sellem-, fitnelerden kurtulmaları için her vesile ile ashabını uyarmış, iç savaşlara katılmaktan şiddetle sakındırmış; istikbalde gelecek bütün fitneler için mükemmel kurtuluş reçeteleri sunmuştur. Muasır Buhârî şarihlerinden Muhammed Enver Şah el-Keşmirî (ö. 1352/1933), “İslam ümmetinde fitnelerin çok olmasının” sebebi üzerinde uzun uzun düşündüğünü ve şu sonuca vardığını söyler: Fitne, ihlaslı olanla ihlaslı olmayana ayırma demektir. Geçmiş ümmetlerin azabı toptan helak edilmeleriydi. İslam ümmetinin kıyamete kadar baki kalacağı takdir edilince, günahkârları salihlerden ayırmak için bu ümmet içinde fitneler takdir edildi. Böylece dine samimi bağlı olanla olmayan fitneler vesilesiyle ayrılmış olur⁹¹. Nitekim Huzeyfe (r.a), kalpleri cilalı beyaz bir taş gibi olan kişilere gökler ve yer durdukça fitnenin zarar vermeyeceğini; ma’rufu tanımayan, münkeri çirkin görmeyen, yalnızca kanına işlemiş hevâsına tabi olan kişilere fitnelerin zarar vereceğini haber vermiştir⁹². Hadiste kişinin nefsinin ve dünyayı sevmesi hevâ ile anlatılmış; dinin emirlerini ve marufu tanımayıp, dinin yasakladığı şeylerden kaçınmayan, yalnızca şahsi menfaatlerini düşünen kişilerin, fitnelere maruz kalacağı haber verilmiştir.

Buhârî, fiten kitabının ilk babında üç hadis tahric etmiştir. Bu hadislerde kıyamet gününde İslam ümmetinden bir kısım insanların yakalanıp hesaba çekileceği, Peygamber Efendimiz’in –sallallahu aleyhi ve sellem- onlara şefaat etmesine Cenab-ı Hakk’ın izin vermeyeceği anlatılmıştır. Zira bu kişiler, Peygamber-i Zîşan’ın vefatını müteakip dine uymayan yeni şeyler ihdas et-

⁸⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VIII, 701.

⁹⁰ Hazreti Peygamber –sallallahu aleyhi ve sellem-, İslam ümmetinin geçmiş ümmetler gibi topluca helak edilmemesini, başkalarının musallat olup İslam ümmetinin kökünü kurutmamasını ve aralarında savaşmalarını istemiş, ilk iki duası kabul edilmiş son isteği ona verilmemiştir. Bk. Müslim, *Fiten*, 19, 20.

⁹¹ Muhammed Enver el-Keşmirî, *Feyzül-bârî alâ Sabîhi'l-Buhârî*, IV, 495.

⁹² Müslim, *İmân*, 231.

mişler; yüzlerini çevirip arkalarını dönüp dinden uzaklaşmışlardır. Hadislerden birisinin ravilerinden İbn Ebî Müleyke, “Allahım topuklarımız üzere geriye dönmekten, fitneye düşürülmekten Sana sığınırız”⁹³ diye dua ederek, fitnenin kaynağının Müslümanların, dinlerine samimi bağlanmamaları ve İslam’dan uzaklaşmaları olduğuna işaret etmiştir.

Buhârî, ilk babın hemen akabinde “Benden sonra dine uymayan (münker) işler göreceksiniz” ve “Havuz başında bana kavuşuncaya kadar sabrediniz” hadislerini bab başlığı yaptığı bir bölüm açmıştır. Bu bölümdeki hadislerde Peygamberimiz –sallallahu aleyhi ve sellem- Müslümanlara gelecekte dine aykırı işlerin ortaya çıkacağını, bunlara sabırla mukabele edilmesini ve idarecilerin talep ettiği hakları yerine getirmelerini, mahrum bırakıldıkları hususi haklarını Cenab-ı Hakk’tan istemelerini tavsiye etmiştir. Nitekim kendisinden idari görev talep eden bir zata Peygamber -aleyhis’s-salâtu ve’s-selâm-, “Sizler benden sonra kayırmacılıkla karşılaşacaksınız. Bana kavuşuncaya kadar sabredin” buyurmuştur⁹⁴. Görüldüğü üzere bu bölümdeki hadislerde toplumun huzurunu kaçırmamak için şahsi haklardan fedakarlık yapılması, şahsi hakların Cenab-ı Hakk’tan talep edilerek kıyamet gününe bırakılması emredilmiştir. Nitekim Haccac’ın zulmünden şikayete gelenleri Enes b. Malik (r.a), “Rabbimize kavuşuncaya kadar sabredin! Bir sonraki öncekinden daha kötü olan günler göreceksiniz” şeklinde teselli etmiştir⁹⁵.

Fitne zamanlarında şüpheli şeylere karşı daha bir dikkatli olunması tavsiye edilmiştir. Peygamber Efendimiz’in “şüpheli şeylerden sakınmayı” emreden hadisi delil getirilerek, fitne zamanlarında şüpheli şeylerin terk edilerek vera’ sahibi olunması tavsiye edilmektedir⁹⁶.

Sonuç

Fitne bahislerinde muhaddisler, ilk anda birbirine aykırı gibi gözükken bazı hadisleri biraraya getirmişlerdir. Muhaddisler, hadisleri hocalarından öğrendikleri gibi naklettikleri için ihtilafı gibi görünen rivayetleri kitaplarında bazen aynı bölüm içinde birlikte nakletmişlerdir. Bu tür rivayetlerin bulunduğu konulardan birisi fitne bölümleridir. Fitne bölümündeki bazı hadislerde uzlet, bazılarında ise sevâd-ı a’zam yani İslam cemaatinin çoğunluğuna tabi olma tavsiye edilmiştir. Bir kısım hadislerde tebliğ ve irşad, diğer bir kısmın-

93 Buhârî, Fitne, 1.

94 Buhârî, Fitne, 2. Tirmizî, Fitne, 25.

95 Buhârî, Fitne, 6.

96 İbn Mâce, Fitne, 14.

da ise fitne zamanlarında fazla konuşmama, sükut tavsiye edilmiştir. Muhaddisler, bazen bu tür hadislerle koydukları bab başlıklarıyla, bazen hadisleri tasnif metodlarıyla bahsi geçen rivayetler arasında gerçekte bir tezat bulunmadığını göstermişlerdir. Onların birbirinden farklı rivayetleri nakletme metodu aynı konunun değişik yönlerinin görülmesini temin etmekte; adeta bir mesele etrafında zıtların ahengi ve armonisi ortaya konulmuş olmaktadır.

Sosyal konularda toplumun ve şartların değişmesi ile ayrı zamanlarda hakikatin farklı yönleri ön plana çıkabilir. Muhaddisler, hemen hemen aynı konulardaki hadislerden haberdar oldukları ve kitaplarının muhtelif yerlerinde tahriç ettikleri halde fiten bahislerinde, her biri farklı hususları ön plana çıkarmıştır. Gelecekte ortaya çıkacağı bildirilen fitnelerle ilgili hadisler hakkında muhaddisler arasında önemli farklar bulunmamakla beraber çözüm yolları konusunda her muhaddisin öncelikleri değişik olmuştur. Fıkhî ve itikadî görüşleri arasında büyük farklar bulunmayan kütüb-i sitte gibi muteber eserlerin müellifleri olan muhaddislerin benzer hatta bazen aynı rivayetleri nasıl farklı yorumladığı fiten bölümlerinde müşahede edilmektedir. Zira muhaddislerin dünya görüşü, yalnızca ilmi tecrübe ve tercihleri sonucu ortaya çıkmamış, içinde yaşadıkları toplumun hususiyetleri ve sosyal ihtiyaçlar da belirli ölçüde, onların tasnifteki tercihleri üzerinde belirleyici olmuştur. Hatta Kütüb-i sitte müelliflerinin en son vefat edeni İmam Nesa'î (ö. 303/915) gibi bazı muhaddisler, fiten ve benzeri bölümlere kitaplarında yer vermemiş; konuyla ilgili hadisleri kitaplarının farklı yerlerinde, değişik yönlerini dikkate alarak takdim etmişlerdir. Bu durum, hadis kitaplarının bölümlerinin zaman içinde değiştiğini göstermektedir.

Fiten kitapları, toplumu, fırka mensuplarını ve yönetici kadroyu uyararak maksadıyla tasnif edilmiştir. Fitne zamanında susmakla (samt) ilgili sınırlı sayıda hadis bulunduğu halde muhaddis, doğrudan fitneyle alakalı olmasa da fazla konuşmamanın önemiyle ilgili diğer hadisleri naklederek, bu konuda muhataplarına nasihat etmeyi hedeflemiştir. Muhaddisler, kitaplarının diğer bölümlerinin tasnifinde bu yönteme pek rağbet etmemişler; genelde her hadisi muhtevasına uygun yerlerde zikretmeyi tercih etmişlerdir. Onların fiten bölümlerindeki bu metodu fiten kitaplarının, ileride örnekleri ortaya çıkacak siyasetnameler gibi tasarlandığını göstermektedir. Fiten bölümlerinde zikredilen Mehdi, deccal, ye'cüc-me'cüc gibi müşahhas konuların bile yönetici-yönetilen ilişkileri çerçevesinde okunması mümkündür. Halifelerin Kureyşli olması, fırkaların durumu ve benzeri siyasi konular hadis kitaplarının "sünne" bölümlerinde ve müstakil Kitâbu's-sünne'lerde ele alınmışsa da

bu iki bölüm arasında yakın bir alakanın bulunduğu açıktır. Fiten bölümleri toplumun bütününe ilgilendiren olumsuz durumları haber veren hadisleri, Kitâbu's-sünne'ler ise fırkaların durumuna ilişkin hususları ve bunlara karşı Sünnet'i izlemenin önemini anlatan hadisleri ihtiva etmektedir. Fiten bölümlerinde toplum düzeni ve sosyal barış, Sünen kitaplarında ise daha ziyade fikir ve inançta istikamet gibi konular işlenmiştir. Aralarında yakın alaka bulunduğu için konular arasında zaman zaman bazı tedahüller olduğu da görülmektedir.

Sosyal barışın gerçekleştirilmesi ve korunması için bazen muhalif fırkaların taleplerinin geri çevrilmesi gerekiyordu. Zira Hariciler, Şiiler ve Mu'tezile gibi fırkalar toplumsal değişimde güç kullanılmasını meşru görüyor, fırsat buldukça bu yöndeki taleplerini gerçekleştirmek için isyana kalkışıyorlardı. Ashâb-ı hadis ise bir yandan toplumun ıslahı için çaba sarf ederken bir yandan da muhalif fırkalarla mücadele etmekteydi. Bu mücadeleler yalnızca entelektüel gerekçelerle yapılmamış; toplumun sosyal, siyasi ve kültürel ihtiyaçları da bu tartışmalarda belirleyici olmuştur. Bu sebeple tartışmalar zaman zaman şiddetlenmiş, basit gibi görünen görüş farklılıkları ciddi ihtilaflara yol açmıştır. Hadisleri konularına göre (ale'l-ebvâb) tasnif eden müellifler, yaşadıkları toplumun ihtiyaçlarını ve önceliklerini dikkate alarak konuları belirlemişlerdir. Konulara göre düzenlenmiş eserlerin bablarını belirleme ilkelerinin doğru anlaşılması ile hem kitapların yazıldığı dönem hem de hadislerin bugün bize ve günümüz toplumuna bakan yönlerinin daha iyi tanınması mümkün olacaktır. Hadis kitaplarının bölümleri o dönem hakim olan sosyal grupları ve bu gruplar arasındaki fikri tartışmaları yansıttığı için hadis kitaplarının her bölümü sosyal bilimlerin ilgili alanları dikkate alınarak okunabilir. Mesela sosyoloji, siyaset bilimi ve iletişim gibi bilimlerin çerçevesinde fiten bahislerindeki hadisler yeniden ele alınıp yorumlanabileceği gibi, modern zamanların bazı sosyal problemleri yeni dönem fitneleri olarak da değerlendirilebilir. Zira fitnelerin bir kısmı her dönem ve her toplumda yoldan çıkarıcı olduğu gibi yeni fitnelerin ortaya çıkması ya da eski fitnelerin yeni bir formla karşımıza çıkması da mümkündür.

Bilinç, geleceğe yönelik şeyleri, geçmişe yönelik olanlardan daha çabuk kavrar. Biz anılarımız veya şimdiki yaşantılarımızla olmaktan çok geleceğe ilişkin korku ve kuşularımız, heyecan ve umutlarımızla yaşarız. Bu sebeple bugünün insanını geçmiş dönemlerdeki sosyal kargaşalardan ziyade içinde yaşadığımız anda bazı işaretleri görülen, gelecekte olması beklenen kargaşalar daha çok korkutmaktadır. Bu korkuyu yenmek ve yarın ne olacağını sormak-

tan kaçınmak mümkün değildir. Geleceği düşünmek ve gelecekte yaşamak insanın vazgeçemeyeceği, yaratılışına ait niteliklerinden birisidir. Peygamberlerin –aleyhimüsselam- gelecek hakkındaki sözleri, insan üstü bir kaynağa dayandığı için tecrübe ve deneyle bilinebilecek türden ya da kehanet türü bir bilgi değildir. Onların gelecek haberleri aşkın bir bilgi kaynağına dayanmaktadır. Peygamberlerin gelecek hakkındaki haberleri yalnızca önceden bilme anlamını içermez, ayrıca söz verme (vaad) manasını da kapsar. Bu haberler, “yeni bir gökyüzü ve yeryüzü” umut ve güvencesini canlı tutarlar⁹⁷. Korku ve kaygılarımızın içinde hep taptaze umutlar da vardır. Binaenaleyh istikbal haberlerini gelecek kargaşa günlerinin habercileri olarak değil, umutları her dem taze tutan gökyüzü haberler olarak okumak da mümkündür.

⁹⁷ Cassirer, Ernst, *İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat, İstanbul 1997, s. 70-73.